

Research Type: Research Article
Submission Date: 22 December 2022
Acceptance Date: December 27, 2022

THE NATIONAL GAME OF THE KYRGYZ " KÖK BÖRÜ " AND ITS GENESIS

Olcobay KARATAYEV¹

Abstract

"Kök bөрü" is one of the most ancient sports games of the Kyrgyz people. At present, "Kök bөрü" or "goat-wrestling" has become one of the most massive and spectacular national outdoor games. The article explores the origins and origins, formation and religious and philosophical meaning of the game. In addition, parallels are given of the game "Kök bөрü", which has become part of the traditional culture of the Kyrgyz, with other Turkic-speaking peoples. In the modern era of globalization and technological progress, national sports are the environment that preserves the ethnic identity of the population, one of the most popular of which is the traditional game "blue wolf".

Keywords: Kyrgyz, kok bөрü, goat-lashing (ulak), totemism, K k Tengri, Xiongnu, China, wolf.

¹ Prof. Dr., Kyrgyz National University named after Yusup Balasagyn. okaratayev@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4128-9635

Вид Исследования: Исследовательская статья
Дата Публикации: 22 декабря 2022 г.
Дата Принятия: 27 декабря 2022 г.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИГРА КЫРГЫЗОВ « КӨК БӨРҮ» И ЕГО ГЕНЕЗИС

Олжобай Каратаев¹

Абстракт

“Көк бөрү” является одним из древнейших спортивных игр кыргызов. В настоящее время “Көк бөрү” или “козлодрание” (улак тартыш) превратилось один из самых массовых и зрелишных национальных подвижных игр. В статье исследуются истоки и происхождения, формирования и религиозно-философский смысл игры. Кроме того, приводятся параллели ставшей частью традиционной культуры кыргызов игры “Көк бөрү” с другими тюркоязычными народами. В современную эпоху глобализации и технического прогресса средой, сохраняющей этническую идентичность населения, являются национальные виды спорта, одним из самых популярных из которых является традиционная игра «Кок бору».

Ключевые слова: Кыргызы, көк бөрү, козлодрание (улак), тотемизм, Көк Тенгри, хунну (сюнну), Китай, волк.

¹ Д.и.н., профессор. Кыргызский национальный университет им. Жусуп Баласагына.
okaratayev@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4128-9635

Изилдөө түрү: Изилдөө макаласы
Жарыяланган күнү: 22-декабрь, 2022-жыл
Кабыл алынган күнү: 27-декабрь, 2022-жыл

КЫРГЫЗДЫН “КӨК БӨРҮ” УЛУТТУК ОЮНУ ЖАНА АНЫН ГЕНЕЗИСИ

Олжобай Каратаев ¹

Аннотация

Көк бөрү – кыргыздардын байыркы спорттук оюндарынын бири. Учурда “Көк бөрү” кыргыздардагы массалык улуттук оюндардын бирине айланды. Макалада спорттук коллективдүү оюндун келип чыгышы, калыптануусу, анын тарыхый-этнографиялык, диний-философиялык башаты, маңызы изилденет. Кыргыздардын салттуу маданиятынын бир бөлүгү болгон “көк бөрү” (“улак”) спорттук оюнунун башка түрк тилдүү элдердеги параллелдери, жалпылыктары, кээ бир өзгөчөлүктөрү талданат. улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү болгон салттуу спорттук оюндар, алардын тарыхый-философиялык негизи кылымдар бою өнүгүп келди. Учурдагы биз жашап жаткан глобалдашуу заманынын жана технологиялык прогресстин шарттарында калктын этникалык өзгөчөлүгүн сактап келе жаткан чөйрө - бул улуттук спорттун түрлөрү, анын ичинен эң бир популярдуусу салттуу “көк бөрү” (“улак” деп айтылат) оюну болуп эсептелет.

Ачкыч сөздөр: Кыргыздар, көк бөрү, улак, тотемизм, Көк Теңир, хунну (сюнну), Кытай, бөрү.

Кыргыздар–байыркы терең салттуу маданияты бар эл катары белгилүү. Кыргыздардын эл болуп калыптануусу да татаал, ары узакка созулган этникалык процесс болгону ырас. Натыйжада, тарыхый өнүгүү этаптарында кыргыздарда бай материалдык жана руханий салттуу маданияты калыптанды. Анын ичинде улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү болгон салттуу спорттук оюндар, алардын тарыхый-философиялык негизи кылымдар бою өнүгүп келди. Учурдагы биз жашап жаткан глобалдашуу заманынын жана технологиялык прогресстин шарттарында калктын этникалык өзгөчөлүгүн сактап келе жаткан чөйрөнүн бир багыты - бул улуттук спорттун түрлөрү, анын ичинен эң бир популярдуусу салттуу “көк бөрү” (“улак”) оюну болуп эсептелет. Күч оюндарынын жөнөкөй ыкмалары эбак замандарда эле калыптанган, ал ыкмалар коргонуу жана кол салуу үчүн колдонулган. Кыргыздар бай салттуу материалдык жана руханий маданиятка эгедер калк. Кыргыздардын күч оюндарына негизделген күч менен дене көнүгүүлөрү, элдик оюндары жана мелдештери улуттук маданияттын составдык бир бөлүгү болгон. Узак убакыттар бою адамдар жараткан материалдык өндүрүш бир эле учурда аскердик-колдонмо көнүгүүлөрү менен байланышкан. Бул көнүгүүлөр жана салттуу спорттук мелдештер

¹ Д.и.н., профессор. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. okaratayev@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-4128-9635

элдик жана диний майрамдар менен тыгыз байланышта өнүгүп келди. Дене тарбиялык машыгуулар жана мелдештер жалпы улуттун ден соолугуна пайдасы бар экендигин байыркы ата-бабалар билишкен (Каратаев, 2015:195-196).

Кыргыздардын тарыхый мекенинин бири болгон Түштүк Сибирде жашаган бүгүнкү түрк-монгол тилдүү этностордо да салттуу спорттук оюндар жана ага байланышкан спорттук маанайдагы мелдештер кеңири жайылган. Каруулуу болууга, шамдагайлыкка жана аскердик өнөргө жаш мезгилинен калыптандырган оюндар – салттуу спорттук мелдештер болгон. Чоң салтанаттын алдында коллективдүү сыйынуу жөрөлгөсү (ритуалы) аткарылып, андан соң жыйналган калк үчүн атайын уюштурулган мелдештер көрсөтүлгөн. Бул “үчилтик” же “триада” (орусча) деп аталып, оболу күрөш, ат чабуу жана сонунда жаа атуу менен аяктаган. Бул мелдештер культук мүнөзгө ээ болуп, “жашоо үчүн күрөш, элик сыяктуу (мингич ат) алга (күнгө) умтулбасаң, “бейиштеги” орун үчүн (бейиш бул - бүркүт) күрөшпөсөң, анда сени тагдыр “тозокко” (аюу мекендеген жер алды дүйнөсү) алып барат” – деп түшүнүшкөн (Даржаа, 2008: 24-27).

Кыргызстандан (Теңир-Тоо, Памир-Алай) Алтайга чейинки созулуп жаткан тоо кыркаларында, аска-таш беттериндеги петроглифтерде алгачкы спорттук көнүгүүлөрдүн, беттешүүлөрдүн элестери чагылдырылгандыгын даана байкоого болот. Аллегориялык мааниге ээ болгон сценаларда ат жана күч оюндары, аңчылык сюжеттери, демонологиялык укмуштуу күчтөр менен адамдардын беттешүүлөрү кеңири берилет. Дал ошол алгачкы общиналык (жамааттык) доордо эле адам баласы денеси таза, күчтүү жана шамдагай болмоюн жаратылыштын кубулуштарына, боло турган кырсыктарына, кошуна уруулардын чабуулуна, жапайы жаныбарлардын кол салуусуна туруштук бере алышарына түшүнүшкөн. “Улак” жана “көк бөрү” – кыргыздын улуттук спорттук оюнунун эки мааниде, эки жагдайда ойнолорун изилдөөчүлөр белгилешет. Шамдагайлыкты чабандестикти, каруу күчтү, эр жүрөк тайманбастыкты талап кылган байыркы оюндардын бири болгон, кыргыздар коомундагы көңүл ачуунун бир түрү, салттык мааниси бар спорттук Улак” же “көк бөрү” мелдештерин өткөрүү ар кандай шарттарга жана себептерге (үйлөнүү тою, сүннөт тою, аш берүү) карата уюштурулган. Албетте, бул оюнга катышуу үчүн күчтүү, мыкты жана чыдамдуу, тапталган аттар тандалып алынары бышык.

Бул спорттук оюн Орто Азия элдеринде кеңири таралган, айрым этникалык, чөлкөмдүк спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Коңшулаш казактарда - “көкпар”, өзбектерде - “улак”, “купкари”, тажиктерде “бузкаши”, уралдык (түштүк) башкырларда - “көк бүрө” деп аталат (Кармышева, 1987: 235). Бул оюн учурдагы кыргыздарда “улак тартыш” деген ат менен да белгилүү. Кыргызстандын Жалал-Абад, Алай, Чоң-Алай, кыргыздар эзелтеден жашаган Каратегин-Мургаб аймактарында “улак тартыш” оюну аталганы менен айрым учурларда бир жашка чейин *торпок* тартышары белгилүү. “Көк бөрү” ж.б. ат үстүндөгү оюндар (эңиш, жамбы атуу, тыйын эңмей ж.б.), жапайы аң уулоо кыргыздарды жаштайынан жоокерчилик мүнөзгө тарбиялаган. Таанымал тарыхчы-этнограф С.М.Абрамзон: “...кыргыздар балдарын жаш мезгилинен тартып жоо менен беттешүүгө, тайманбас, шамдагай жана каарман жоокер болууга даярдашкан. Кыргыздын улуттук оюндары катышуучуларда шамдагайлыкты, эр жүрөктүүлүктү, физикалык жактан каруулукту, айлакер тапкычтыкты (акылдуулук), кырдаалдан чыгуунун жолдорун калыптандырган. Тарбия берүүнүн бул системасы жаш балдардын кыймылдуу оюндарынан башталган. Бала жетилген сайын улам жаңы татаал оюндарды өздөштүрө берген. Мындан улуттук оюндардын системасы аркылуу

болочоктогу атчан аскерлерди такшалтуунун жолун көрүүгө болот” – деп белгилеген (Абрамзон, 1991:167).

“Көк бөрү” адамдын күндөлүк жашоосунун кандайдыр бир маанилүү этабына, үй-бүлөдөгү же туугандар ичиндеги кубанычтуу же болбосо траурдук окуяларга байланыштуу каада-салттарда ойнолуп келинген. Аш-тойлорду, майрамдарды өткөрүүдө көпчүлүк учурда дал ушул сөз кылынып жаткан оюнду уюштурууга умтулушкан. Кыргызстандын түндүк аймактарында улак тартуу адамдын, үй-бүлөнүн турмушундагы кубанычтуу окуяларга (кыз узатуу, баланын төрөлүшү, тушоо кесүү ж.б.) жана кийинчерээк мусулман динине байланыштуу майрамдарда (курман айт, орозо айт) өткөрүлсө, Кыргызстандын түштүгүндө көзү өткөн ата-бабалардын арбагына багышталган аш берүүдө уюштурулган. Көзү өткөн кишиге аш берүү анын балдарынын же тукумдарынын материалдык шарттары болгон кезде өткөрүлөт, туугандар арасында жылы, мезгили үй бүлөдөгү шартка жараша кеңшип, аныкталары маалым. Кыргыз улуттук оюндары тууралуу баалуу маалыматтарды калтырып кеткен А.Тыныбековдун пикири боюнча улакты эң бир кадырлап тарткан түштүк тараптагы кыргыздар болгон (Симаков, 1984: 86-88). Оюн бир уруу тарабынан уюштурулган чоң сый тамактарды коштогон көңүл ача турган таймаштардын катарына кирген. Тактап кетчү маселе “улак” оюну мурдагы СССРдин заманында да тартылчу.

“Көк бөрү” оюнуна катышып жүргөн улакчылар териден атайын кийим тиктирип кийишкен. Аш-тойдун алкагында уюштурулган улак тартуу оюнунун шартын сактоо менен улакты алып келип таштоочуларга бериле турган байгени атайын дайындалган жарчылар элге ыр түрүндө угузуп турушкан. Бир нече жолу экиден-үчтөн тарткандан кийин көп киши катышкан “жайма тартуу” деген түрү ойнолгон. Бул сапар улакты алып келип таштаган кишинин элинин наамына мурдагыдан арбыныраак байге беришкен (Тыныбеков, 2011: 64). XIX к. Императордук орус армиясынын генерал-лейтененты, Орто Азияны изилдеген аскер адамы Н.Г.Гродеков кыргыздардагы спорттук оюнду төмөндөгүдөй сүрөттөп жазган: “Жайма көк бөрү” же “аламан көк бөрү” улак тартууга арналган байгелер берилип бүткөндөн кийин калыстын же болбосо той-аштын ээсинин кулактандыруусу менен өткөрүлгөн. Айрым учурларда жайманы оюндун биринчи фазасында эле жарыялашкан. Натыйжада ар бир улакчы өзү үчүн аракеттенген. Ошол эле учурда оюндагы таймашта өз ара колдоону алдын-ала сүйлөшүп алышкан улакчылардын ийгиликти камсыз кылуусу салыштырмалуу жеңилге тургандыгы шексиз. Албетте, мындай шериктештердин (команданын) катарында карылуу жана тажрыйбалуу улакчылар зарыл болгон. Оюнчулардын алдындагы максат улакты тартып алып качып, негизинен марттыгы менен өзгөчөлөнгөн кадырлуу, бай адамдын боз үйүнүн босогосунун алдына таштоо болгон. Эзелтеден келе жаткан шартка ылайык үй ээси жеңүүчүгө сырт кийим, мал же акча түрүндө белек тартуу бериши керек болгон. Айрым учурларда оюнду узартуу үчүн жаңы союлган улак бергендиги тууралуу да маалыматтар кезигет (Гродеков, 2011:210).

Чек ара маселелери жана чалгын иштери боюнча Памир тарапка бет алган орустун аскер адамдары 1880-жылы Алай тарапка жолго чыгышып, Эркеч-Там чөлкөмүндө Кытай бийлик өкүлдөрү, чек арачылары менен жолугушуу өткөрүшкөн. Ушул аскердик чалгын экспедициясынын катышуучусу К.К.Казанцев орус бийликтерине келип жолугушкан кыргыздар жана ат оюндары боюнча кызыктуу маалыматтарды жазган: “...кыргыздар бамбук жыгачынан жасалган узун найзаларды шамдагай жана ийкемдүү колдонушат. Минген жылкыларынын бойлору, көлөмү жана түстөрү ар кыл

болгондугуна карабастан өтө чымыр келет, бат чуркашат (Казанский, 1895: 74). Ошол эле күндөрү К.К.Казанский (ал “кукбурэ” деп жазат) адигине жана жапалак (мунгуш) урууларынын ортосундагы мелдешке күбө болгон. “...Бизге көчмөндөр келишти жана “кукбурэ” салттуу оюнун көргөзө башташты. Көпчүлүгү шынга бойлуу, кыймылы начар, көз жана тери оорууларынан запкы жеген, мүнөздөрү жоош көрүнгөн кыргыздар ат үстүнө олтурушканда таптакыр өзгөрүштү, биз байкаган көрүнүш түп тамырынан бери кайра алмашты. Ат үстүндөгү кыргыз шамдагай, ийилчек, ишенимдүү жана эпчил, чарчабаган ийкемдүү чабандеске айланды. Кыргыздардын ат үстүндө узак жол жана татаалдыктарга кадыресе чыдашкандары бизди таң калтырды. “Кукбурэ” оюну абдан кызыктуу өттү, жеңген тарап катары таанылган Жапалак (Мунгуш уруусунун курамындагы ири уруктар тобу. – О.К.) уруусуна баалуу соорундар ыйгарылды”, –деп жазган (Казанский, 1895: 74-75).

“Көк бөрү” – “оглак” (кыргызча – улак) Кыргызстандын аймагында XVI к. да эскерилет. Маалыматтарга караганда, Захрдедин Бабурдун айланасындагы ишеничтүү кишилердин бир нечеси “оглакчи” деген лакап атты алып жүрүшкөн (Кармышева, 1987: 236). Алардын ичинен эң белгилүүсү Сейид Юсуф Оглакчи эле. Бабур анын тегинин моголдордон болорун, Улугбекке да ак дилинен кызмат өтөгөн баатыр, каарман мүнөз адам, Кабулга катар жолдо сапарлаш болгондугун жазган (Алиев, 2015: 290). Кыргыздын элдик дастандарында улуттук оюндар, анын ичинен “көк бөрү” эскерилет. “Манас” эпосунда:

Бөлүнүп ордо, чын мөрөй,

Атпай турган жер бекен?

Жатпай оюн, көк бөрү,

Тартпай турган жер бекен? – деп айтылат. Көкбөрү - эпостогу каарман. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Көкбөрү кыпчактардын уруу башчысы. Манастын алгачкы казаттарына катышат, башка учурларда Көккөён султандын атасы катары эскерилет. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Көкбөрү Крым элинин ханы. Манастын өзүнүн айтуусу боюнча анын эң жакын адамдары Кошой, Төштүк, Сайкал менен бирге атайы чакырылып, курман болгон Манастын сөөгүн купуя жашырууга катышат (“Манас”. Энциклопедия. Т. II: 534).

Эмне себептен аскердик-прикладдык мүнөзү бар кыймылдуу (подвижный) оюн “көк бөрү” жана “улак” оюну деп аталып калган, эки аталыш кандай мааниге ээ болгон деген суроо келип чыгат. Бул оюндун этногенетикалык тарыхты иликтөөдө кандайча орду бар? Улуттук спорт оюнунун түпкү маанисинде оюндун бөрү, карышкыр менен байланышы барбы? – деген суроолор пайда болот! Спорттук мелдештер, анын ичинде ат оюндары кыргыздарда эзелтеден белгилүү. Элдик уламыш-болмуштарда, жөө жомоктордо, баатырдык дастандарда “улак тартыш”, “көк бөрү” оюндары кеңири эскерилет. Бул багытта тарыхчы А.Көчкүновдун да жазган пикирлери бар (Көчкүнов, 2015: 17-18). Ушул күнгө чейин окумуштуулардын чөйрөсүндө талаш-тартыштарды жаратып келе жаткан спорттук оюндардын бири - көк бөрү оюну. Бул оюндун келип чыгышы боюнча ар кандай көз караштар, карама-каршы пикирлер илимий адабияттарда айтылып келери белгилүү. Айрымдары “көк бөрү” оюнун бөрү тотеми менен байланыштуу культтук (сыйынуучулук) маанайда карашса (Липец, 1981: 135-148; Потапов, 1953: 120-133), башкалары көңүл ачуунун бир формасы катары кабыл алышат (Көчкүнов, 2015: 17-18). Айрымдары болсо, мисалы С.П.Толстов (Толстов, 1948: 284), Г.Н.Симаковдор (Симаков, 1984: 146-150) үйлөнүү үлпөтү менен

байланыштырышкан. Бирок, С. П. Толстов бул оюндун түпкү тамырын жаратылышка сыйынуудан (культ природы) келип чыккан деген көз карашты сунуш эткен (Толстов, 1948: 284). Байыркы хунну (сюнну), монгол тилдүү дунхуларда (сяньби), кыргыздарда жана көк түрктөрдө ат оюндары тууралуу алгачкы маалыматтар кытай жазма булактарында, хуннулар (Европада - гунндар) боюнча европалык хроникаларда сейрек эскерилет. Түндүк Вэй (Табгач мамлекети же Тоба Вэй, 386-535 жж.) династиясынын тарыхчылары: “Император Гоацзунун (471-499 жж.) башкарган доорунда Беш Гаоцзюй (Теле уруулары) уруусуна (элине) кирген бир нече он миңдеген калкы Көк Теңирге (Кытай булактарында – Көк Асман) багыштап курмандык чалуу үчүн жыйналышты. Бул чоң жыйында алар (теле уруулары, гаогюйлар) көптөгөн малды курмандыкка чалышып майрамдашты, ат оюндарын, ат жарыштарын уюштурушуп, ырлар менен коштолгон жүрүштөрүн жасашты, эс алышты, бул сыяктуу топтолгон бир нече уруулардын бириккен жыйыны сейрек көрүнүш” – деп жазышат (Кляшторный, Савинов, 2005: 52-53). Бул курмандык чалуу салтанатына Кытай (Табгач – Тоба Вэй) императорунун катышкандыгы белгилүү.

Кытайдын букаралыгын кабыл алган хуннулардын (сюнну) дагы бир тобу жөнүндө тарыхый булак төмөндөгүдөй маанилүү маалыматты эскерет: “...түштүктөгү Шаньюй (хуннулардын көсөмү) Кытай букаралыгына өткөн мезгилден бери Кытай императоруна (багышталган төртүнчү курмандык чалуу салтын киргизди. Курмандык өткөрүү маалында уруу башчылары мамлекеттик иштерди, эл аралык маселелерди талкууга алышкан, ат чабуу жана төөлөрдү жарыштыруу менен тамашага батышкан” (Бичурин, 1950: 119; Көчкүнов, 2015: 14). Бул жерде көрүнүп тургандай хуннулардын бир тобу башка мамлекеттин букаралыгын алып жатса да башкы каадасын – Көк Теңирге арналган курмандык чалуу салтын жоготпостон аны өз адаттарына төртүнчү салт катары киргизип, мурдагыдай эле ат оюндарын жана төө жарыштарыны уюштурганы айтылат. Хуннулардын жылына үч ирет курмандык чалынган салты тууралуу кытай тарыхый булагы мындайча баяндайт: “сюннулар (хуннулар) адаттары боюнча Лунчэнде жылына үч жолу курмандык чалышкан, алар дайыма бирдин, бештин жана тогуздун айында, У (кытайча) күнүндө Асман рухуна (Көк Теңирге – О.К.) багышталган курмандыкты чалышканы... Курмандык чалуу маалында (хуннулар) бүт көчтү, элди чогултушкан... мамлекеттик иштерди талкуулашкан, ат чабуу (ат оюндары) жана төөлөрдү жарыштыруу менен тамашага батышкан” (Материалы по истории сюнну, 1973: 15; Көчкүнов, 2015: 14).

Европа хуннуларынын королу Аттила (406-453 жж.) үйлөнүү үлпөтүндө ууландырылып өлтүрүлгөндөн кийин хуннулар өз акими Аттиланы ыйлап-сыктап аза күтүү салты менен акыркы сапарга узатышкан зыйнатын гот (герман) тарыхчысы Йордан сүрөттөп жазган: “Корольдун сөөгү салынган табыт талаадагы атайын тигилген жибек чатырдын алдына жайгаштырылып, гунндар сөөк узатуу зыйнатын башташты. Корольдун өлүмүн уккандар жүздөрүн бычактар менен тилип киришти, кан чыгарышты, аял сыңары ыйлап, жаш төккөндөр көз жаштарын жузүндөгү каны менен аралаштырып агызышты... Хуннулардын тандалма атчан кошуундары сап-сап болуп тизилген абалда Аттиланын табыты коюлган өргөөнү айланып өтүп коштошуп жатышты, ага эң соңку сый-урматын көрсөтүштү. Аттиланын улуулугун, мурдагы жетишкен жеңиштерин көкөлөтө мактап айтышты. Ый (кошок) бүткөндөн соң хуннулар ошол жерден тамак жешип, чоң майрамдык салтанат уюштурушту. Гунндар²

² Хуннулар (сюннулар) Европа авторлорунун эмгектеринде “гунндар” деп жазылат

терең кайгыга баткан аза күтүү каадасын майрамдык көңүл көтөрүү салтанаты менен алмаштырышты. Сөөк алтын, күмүш ж.б. зыйнаттар менен кошо көмүлгөндөн соң, сөөк коюуга катышкан бөтөн тектүү адамдардын баарын тең кырып салышты” (Иордан, 1960: 117-118).

Албетте, мындай сөөк коюу зыйнаты ат оюндары менен коштолгондугу ырас. Хуннулардагы диний ишенимдеринин пантеонунда “кудайлардын жолу” же “йол тенгри” түшүнүгү болгон. Аларда (хуннуларда) жер алдындагы (Төмөнкү дүйнө) дүйнө жана кудайлар тууралуу маалымат жок болгондугуна карабастан сөөк көмүү салттары байыркы түрктөргө окшош болгон. Ошол учурдагы христиандарды Европа гунндарынын аза күтүү зыйнатында жүздөрүн бычак менен тилиши, сөөк жашырылган мүрзөнүн айланасында ат оюндарынын уюштурулуусу таң калтырган экен. VI к. көк түрктөр көзү өткөн тууганына багыштап өткөргөн аза күтүүнүн өзөккү белгиси катары беттерин бычак менен тилишип, ат оюндарынын мелдештерин өткөрүшөт, майрамдагыдай кийинишкен уландар менен кыздар атчан мелдештерге катышышат, оюндар эротикалык мүнөзгө ээ болот, андан соң ата-энелери кудалашуу жөнүндө сүйлөшө башташат” – деп баяндайт кытай жазма булагы (Кляшторный, 1994: 45). Демек, байыркы хуннулардын заманынан бери карай түрк тилдүү элдердин кыялында адам көзү өтө турган болсо, анын артынан жаңы жашоо уланат деген түшүнүктөр калыптангандыгын байкоого болот. Мында кыргыздардагы “Көкөтөйдүн ашынан” бүгүнкү күндөргө чейинки уланып келе жаткан аталарды эскерип аш берүү, андан соңку көк бөрү ж.б. улуттук оюн-зоок менен коштолгон ат оюндарын мисал катары келтирүүгө болот.

VII-IX кк. кыргыздар (Енисейдеги Кыргыз мамлекети) тууралуу кытай булактарында төмөндөгүдөй маалыматтар жазылган: “...үчүнчү айда (кытайча – “бао-ши”, кыргыз тилинде - “баш ай”) кыргыздар жер айдап, эгин себишет, сегизинчи жана тогузунчу айда (эгинди) жыйнашат. Эгиндерди кол тегирмендерге тартышат, Аженин (Кыргыз каганы) тамагына эгинден жасалган азыктарын кошуп беришет... Жылкынын, төөнүн этин жешет. Музыкалык аспаптардан добулбас, чоор... Чоң жыйындарда төөлөрдүн жарышы, арстан оюндары, ат оюндары (көнүгүүлөрү) көрсөтүлөт. Алардын минген аттары абдан зор жана күчтүү келет, согушка көнүккөн аттарга өзгөчө маани беришип, аларды жетекчи аттар деп аташат. Аларда (кыргыздарда) ар кыл үй айбандары, төө, букалар, койлору көп санда, айрыкча букаларды көп асырашат. Бай үйлөрдө малдын башы эки-үч миңден ашат (Кюнер, 1961: 55). “Көк бөрү” – термини орто кылымдардагы жазма булактарда эскерилет. Сириялык Михаил (“Дневник Михаила Сирийского” же “Сириялык Михаилдин күндөлүгү”. 1126-1199 жж.) аттуу христиан илим адамы Орто жана Жакынкы Чыгышты XI к. басып алышкан огуз-түркмөндөрдүн (сельжуктар) ичинде жашап, алар колдонгон каада-салттарын, жөрөлгөлөрүн жазып алган. Сириялык Михаил түркмөндөр ислам динин кабыл алышкандыгы менен жырткыч жаныбарга бөрүгө (булакта - “gök bögi” деп жазылган. – О.К.) сакралдуу жаныбар катары ишенишкендерин, түркмөндөр “gök bögi” - “ит сыяктуу жырткыч жаныбар катары сүрөттөп айтышат” – деп жазат (Гусейнзаде, 2011: 103-110). Ушул эле сириялык автор түркмөн-огуздар кудайды “Танри”, асманды “Көк Танри” деп аташарын эскерген. «Китаб-и дедем Коркуд» дастанынын каармандарынын бири Салор-Казан өзүнүн тегин атап жатып, “менин түпкү тегим бөлтүрүктөн... бөрүдөн тараганбыз” – деп баяндайт (Книга моего деда Коркуда, 1962: 92). “Көк бөрү” аты башка жазма булактарда да эскерилет: Огуз-түркмөндөрдүн орто кылымдагы дастаны болгон “Огуз-намеде” - gök bögi түрктөрдүн аскердик урааны катары чакырылып, согуштук

жүрүштөрдө колдонулган (Щербак, 1959:49). “Көк бөрү” (Gök böri) -“Огуз каган” дастанында көк түрктөрдүн аскер жүрүштөрүндөгү жол баштоочусу, колдоочусу болгон карышкыр.

“Көк бөрү” жана “улак” оюндарынын айрымасы барбы деген суроо пайда болору калетсиз. Кыргыздардын XIX-XX кк. элдик оюндарын тереңдетип изилдеген ленинграддык (Санкт-Петербург) таанымал этнограф-тарыхчы С.Г.Симаков төмөнкүлөрдү белгилеген: “кыргыздардын каада-салт багытындагы улуттук оюндарынын мурдагы диний ишенимдердин жана культтардын таасири ачык байкалат. Бул оюндар үйлөнүү тойлорундагы аткарылган салтанаттуу каадалардын мүнөзүнө жараша болгон. Алар куда түшүү, калың төлөп берүү, үйлөнгөнгө чейин жигиттин кызга жолугуп кетүүсү, соңкусу элге чоң той берүү менен аяктаган. Үйлөнүү тойлорунда аткарылуучу көңүл ачуучу программага “көк бөрү” жана “чап улак” оюну кирген. “Көк бөрү” оюну өтө жандуу өтүп, ага көпчүлүк катыша алган. Бул мелдешке эки тарап, кыз жана күйө баланын тарапкерлери катышышкан. Уткан тарапка кыздын атасы баалуу соорундарды берген. “Чап улакта” оюндун элементтери болгондугу менен, ал каада ритуалдык мүнөзгө ээ болгон. “Чап улакты” кызды алып келүү үчүн аттанышкан күйөө бала тараптын жигиттери уюштурушкан. Бул оюн шарттуу мүнөзгө ээ болуп, анын максаты улакты алуу же ага ээ болуу эмес, сый-урмат жана жакшылыктарды каалоо максатында кыздын атасынын алдына же үйүнө ташташкан. Улак таштаган жигитке акча, баалуу буюмдарды беришкен. “Улак” эки уруунун ортосундагы мелдеш болгон эмес (Симаков, 1984: 87-88). Калың даярдап алып кудаларыныкына келе жаткан топко союлуп, башы жана туяктары кесилген улакты эки-үч жигиттин ат үстүндө алып барып күйөө баланын минген атынын алдына ташташы “чап улак” деп аталган. Мындай ырымга байланыштуу улакты таштаган жигиттерге белек берүү салтка айланган. Үйлөнүү тоюнун алкагында өткөрүлгөн бул ритуалдык оюндун дагы бир түрүнө, калыңын алып келе жаткан жигиттердин улакты биринен экинчисине өткөрүп берүүсүн айтууга болот. Куданын үйүнө жакындаганда кыздын атасы жигиттерди каршылап тосо чыгар замат “улак тартышуу” оюну уюштурулган. Негизги максат улакты кыздын атасынын үйүнө алып барып таштоо болгон. Эгер муну жигит тараптагылар жасай алса, «соорун» деп аталган байгени кыздын атасы, ал эми кыз тараптагылар таштаса жигиттин атасы берген. Мындай учурларда, жашоодогу жакшылыктарды тилеген маңызы камтылган оюндун ритуалдык мааниси жогору болуп, атаандашуу жаалы шарттуу мүнөзгө ээ болгон (Симаков 1984:146, 148-149). Көк бөрү – байыркы замандардан эле үйлөнүү үлпөтүндөгү аткарылган ырым-жырымдардын негизги кульминациялык чеги болуп келген. Мезгилдин өтүшү менен жогоруда баяндалган ритуал өзүнүн баштапкы маанисин өзгөртүп, жөн гана ат үстүндө ойнолуучу оюндардын бирине айланган. Эгер кыргыздардын мисалынын негизинде айта турган болсок, мындай көрүнүш XX к. ортолорунан тартып орун ала баштаган деп айтууга негиз бар. Ошол эле мезгилде аталган оюн кийин өзүнүн баштапкы ритуалдык милдетин такыр эле жоготуп койду деп тыянак чыгарууга да болбойт. Арийне, бул салттык оюндун мааниси коңшу элдерде айрым өзгөчөлүктөргө ээ. Каракалпактардын үйлөнүү үлпөтүндө (“ылак”) кыз тараптын өкүлдөрү күйөө баланын атасынын үйүнө келишип, аттан түшпөстөн улак талап кылышкан. 1961-ж. Х.Е.Есбергенов күйөө бала тараптын өкүлдөрү улакты союшуп, башын, шыйрактарын ажыраткандан соң ортого ташташкандан кийин эки тараптын ортосунда улак үчүн тартышуу башталган (Есбергенов, 1963:235).

1935-ж. советтик белгилүү этнограф С.П.Толстов «Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркменов» аттуу макаласында түркмөндөрдүн «Көк-Бөрі» деген ат үстүндө ойнолуучу каада-салттуу оюнун карышкырга сыйынган эзелки тотемистик көрүнүштүн элементи катары кабылдаган. «Көк-Бөрі» үйлөнүү үлпөтү учурунда ойнолгон. Түркмөндөрдүн үйлөнүү салтанатында («Көк-Бөрі») келин үйлөнүү үлпөтүнө кийген кийими менен эчкини же койду минген атына өңөрүп, аны кууп жеткенге аракет жасаган болочок күйөөсү жана жолдошторунан качкан. Ошону менен карышкыр үйлөнүү ритуалындагы кыйыр персонажга айланган. С.П.Толстов: «бул каада-салттагы кызыктуу көрүнүштөрдүн бири – оюндун негизги объектиси эчки (айрым учурларда – улак) болгондугуна карабастан, оюндун «Көк-Бөрі» деп аталышында. Түркмөн салттык оюнундагы бул күрөштө күйөө бала жана анын жолдоштору карышкырды, эчки болсо келин тараптын тотемдик жаныбарынын орун басарын туюнтат (Толстов, 1935:14-15). С.П.Толстов казактарда ушул сыяктуу салттуу оюн «Кыз-Бөрі» (Кыз Бөрү) деп аталганын жазган (Толстов, 1935:14-15). Арийне, башкыр илимпозу Ф. Илимбетова «оюндун эки тараптуу катышуучулары улак тартыш бүткөндөн кийин, анын этин биргеликте бөлүшүп жегени талаш-тартышты жаратат деген пикирди жазат. Бул оюн адамзат коомунун эндогамиядан экзогамияга өтүп жаткан мезгилин, тактаганда дуалдык уюм менен үйлөнүү союздарынын өз ара мамилелерин чагылдырат. Тагыраак айтканда, кыз алып, кыз бере турган тараптар «өздөрү үйлөнө турган кыздарын башкаларга же чоочундарга бербөөгө, тоскоолдук жасоого умтулушкан» (Илимбетова, 2006: 46). С.П.Толстов «Древний Хорезм» аттуу эмгегинде: «Улак тартыш алгачкы общиналык коом тарап жаткан доордогу эки фратриянын ритуалдык мелдеш», «мындай теңтайлашунун башаты, жаратылыш культурунун байыркы ритуалдары» – деп жазат (Толстов, 1948: 284).

А.Илимбетованын пикиринде бул салттык оюн бөрүгө байланыштуу келип чыккан тотемистик майрамдын байыркы реликтиси катары кабар берет. Салттык оюнда бөрү үчүн улакты (эчкини) сөзсүз түрдө курмандыкка чалуу ритуалы болгон, оюнга катышкандар (эки тарап тең) тартылган улактын этин жана башын биргелешип жегендин ритуалдык-магиялык мааниси бар. Ф.Илимбетованын тыянагында «көк бөрү» оюну оболу бөрүнүн культуна багышталган салттык оюн болгон. Орто Азиянын жана Иран тайпак тоолорунун шарттарында эчки бул аймактын иран тилдүү калкында байыртадан тотем болуп келген, аймакка көчүп келген түрк тилдүү уруулар эчки культурун кабыл алышып, «улак» (бузкаши, купкари) тартышкан, салттык оюнда бөрү тотеминин аты гана сакталып калган деген тыянакты жазат (Илимбетова, 2006:50).

Таанымал этнограф Б.Х.Кармышева ат оюндарынын, анын ичинде көчмөн өзбектердеги «улок», «купкари», тажиктердеги «купкори», «бузкаши» оюндарынын генезисин аталган элдердин арасында жүрүп изилдеп, «көк бөрү» оюнунун айрым өзгөчөлүктөрү, ат оюндарынын генезиси тууралуу кызыктуу пикирин айткан. Тажикстандын өзбектер жана тажиктер аралаш жашаган Бешкент аймагында жаз келгенде дыйканчылык майрамдары уюштурулган. Булактан чыккан «хавуздардын» (булактан чыккан суулар топтолгон аң) ар бирине колунда бар адамдар союлган эчки-улактарды ташташкан. Атчан жигиттер «улок» тартыш үчүн «хавузга» киришкен. Оюндун натыйжасында суу топтолчу аңдагы камыштар майдаланып, суунун алдындагы баткак жогору көтөрүлүп, сууну тазалаган, булактардын ооздору ачылган, тазаланган (Кармышева, 1987: 235). Аймактын көчмөн өзбектери жана тажиктери суу сактагычтарды жана негизги суу келчү дарыялардын нуктарын оболу «купкари» тарткандардын аттары менен аябай ныктап тебелетишкенден соң, булактардын

көздөрүн тазалашып, аягында кум себелеп коюшкан. Себеби, ныкталган топурактан жана кумдан топтолгон суу коромжуга учурабай (жерге сиңбей) сакталып турган. “Купкари” кургак жерде (өзбекче-тажикче - “мойдан”) да өтө турган. Демек, бул көрүнүш спорттук гана эмес, утилитардык да функцияларды аткарган. Изилдөөчү спорттук оюндардын генезисин изилдеп келип, “көк бөрү” оюнунун суу стихиясы, жылкынын культу, түшүмдүүлүктүн жана күндүн культу менен байланышы бар экендигине токтолгон (Кармышева, 1987: 241). Мисалы, ошол эле Бешкенттик чабандестер “көк бөрү” үчүн даярдалган атты байлап семиртишкен, андан соң “хавуздагы” сууга бир же бир нече атты киргизишип, 1-2 күн аркан менен сууда кармап аңды тегерете сууга сүздүртүп “суутушкан”. Эки күндө ат казысынан ж.б. ашыкча эттеринен бошонуп жеңилдегенден соң, “купкариге” киргизишкен. Ириде, “көк бөрүнүн каада-салттык мааниси үйлөнүү тою менен байланышкан (Толстов, 1935: 14, 15).

“Көк бөрүнүн” баштапкы мааниси адамдардын байыркы диний түшүнүктөрүнө, кыялдарына байланыштуу келип чыгат, анын бөрү тотеми менен түздөн-түз алакасы бар деген түшүнүк калыптанган Көк бөрү” оюну курмандык чалуунун архаикалык жана сакралдуу мүнөзүн чагылдырат; бул ритуал, тирүү космогониялык жана генеалогиялык миф. “Көк бөрүнүн” семантикасы өзү далилдеп тургандай эле көккө түспөлдөш (көк жал) бөрүнү, карышкырды туюнтат. “Көк” – байыркы чыгыш элдеринде (кытай, япон), анын ичинде түрктөрдө, кыргыздарда Көк Теңирди же жаратуучу кудайды аныктаган. Көк Теңир – кудайдын аты. Бул жердеги космогониялык символизм – “бөрүлөргө” (жигиттерге) эчкини (улак) ритуалдык талоого берүү. Эчки байыртадан көчмөн шартта жашаган элдерде караңгылык менен хаосту аныктаган. Салмакты (жарыкты) калыбына келтирүү үчүн күчтүү жана шамдагай, тайманбаган “бөрүлөр” хаоско (караңгылыкка, түнткө) кол салышып, талап жок кылышкан. “Көк бөрү” этнография илиминде жаш тестиер балдардын жоокер болуу, эр жетүүнүн сапатына өсүп өтүү (посвящение), “эркектер союздарына” мүчө болуу салтын да чагылдырган (Султанова, Михайлова, 2005: 135-140).

“Көк бөрү” оюнунун түпкү маанисинде ритуалдык мазмун бар. Үй айбандарынын сакралдуулугун алтайлыктардын нарративдүү текстеринен байкоого болот. Алтай мифологиясында жер жүзүндөгү жашоо эки жаратуучу – жер үстүндөгү жогорку Кудай, жер алдындагы Эрлик тарабынан жаратылыптыр. Ар бир түгөй дарактар, жаныбарлар дүйнөсү жаралгандан бери карай карама-каршылыкта жашашары баяндалат. Жылкы жаныбары Көк асман (Теңир) Кудайы тарабынан жаратылган жогорку дүйнөнүн жашоочусу, бука болсо жер алдындагы дүйнөнүн тургуну (Потапов, 1977:164). Жылкы жана кой “ысык тумшук мал”, эчки болсо уй жаныбары менен бирге жер алды дүйнөсүндөгү “суук же муздак тумшуктуу мал” (алтайлыктардын тилиндеги аталышы. - О.К.) категориясына кошулат (Ябыштаев, 2011: 201-209). Кыргыздарда да жылкы менен койдун эти ден соолук үчүн ысык (күчтүү), уй жана эчкинин эттери денеге суук келет деген түшүнүктөр белгилүү. “Койдун эти ысык, денеге күчтүү келет, уйдун (кара мал) эти суук келет, адамдын суугун ашырат” – деп айтылат.

Үй айбандарынын ичинен жогорку жана төмөнкү дүйнөнүн ортосундагы карама-каршылыкты “көк бөрү” оюнунан көрүүгө болот. Жылкы жогорку дүйнөнүн, жер үстүнүн жаныбары, эчки – төмөнкү дүйнөнүн же жер алды падышалыгынын жандыгы. Бул “жылкы жаныбары менен эчкинин ортосундагы түбөлүк күрөштү элестетет. Эмне себептен койдун аталган спорттук оюнда улак сыяктуу тартышпайт деген суроолор келип чыгат. Жылкыга минип аң уулаган “бөрүлөр” - алар адамдар. Ал эми бөрү

(карышкыр) да Көк Теңирдин жаныбары, бөрүсү. Бөрү Сибирь элдеринде “Көк Теңирдин ити” деп аталары маалым.

Биздин пикирде, бул улуттук оюндун келип чыгышынын ушул концепциясын өнүктүрүү илимий негиздүү болуп калат. Казак илимпозу профессор Калыш Аманжол салттык оюндун келип чыгышын төмөндөгүдөйчө карайт: 1. Оюндун катышуучуларынын тобу кол салган жырткыч талаа карышкырлары; 2. Болжолу, ушундай кол салуу ыкмасы менен жарадар же колго түшкөн уруулаштарын куткарышкан; 3. Фратриялар (уруктар) ортосундагы тотемдик жаныбар үчүн күрөш (Симаков, 1984:35; Калыш, 2015:23-25). А. Көчкүновдун пикиринде “көк бөрү” оюнунун келип чыгышын дуалдык фратриалдык система менен байланыштыруу туура эмес, бөрүнү кармап аны өлтүргөн соң жансыз денени ары-бери талашкан деген көз караштар дагы тотемдик теорияга каршы келет. Бул оюндун генезисин түрк жана монгол элдериндеги бөрүгө сыйынуу (культунун) алкагында караган туура (Көчкүнов, 2015: 16-17). Чындыгында, өз тотемин (бөрүнү) салттык оюнга кошуп тартып, андан соң этин биргелешип жеген реалдуулуктан алыс деген пикирдебиз.

1. “Көк бөрү” оюну адамдардын байыркы доордогу коллективдүү аң улоосунан кабар берет;
2. Салттык-ритуалдык мүнөздөгү оюн бөрү үйүрүнүн аңга кол салуусун аныктаган;
3. Жогорку (Көк Теңир) жана Төмөнкү дүйнөлөрдүн ортосундагы жүргөн тынымсыз күрөштү чагылдырат;
4. Оюндун катышуучулары бир үйүрдүн курамына кирген бөрүлөрдү туюнткан;
5. Улактын ритуалдык талоонго берилүүсү адамдардын дүйнөлүк хаостон жана караңгылыктан (түнт) арылуу күрөшүн чагылдырган.

АДАБИЯТТАР

- Абрамзон, С. М. (1990). *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Фрунзе, “Илим”, 343 б.
- Алиев, А. (2015). *Восточный Ренессанс и его роль в историко-культурном развитии Кыргызстана и сопредельных территорий* (X в.-первая треть XVI в.). Б., 290 б.
- Гродеков, Н. И. (2011). *Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области*. М.: “Наука”.
- Гусейнзаде, Р. (2011). Вера и обычаи тюрок в VII-XII вв по сирийским источникам // *Кавказ и глобализация*. Т.V. Вып. I-II, б.1-3-110.
- Даржаа, В. (2008). Горловое пение – древняя молитва // *Тува culture*. -№2. – Кызыл. б. 24-27.
- Есбергенов, Х. К. (1963). *Вопросу о борьбе с устаревшими обычаями и обрядами* /СЭ. №5, б. 233-239.
- Илимбетова, А. Ф. (1960). *Культ животных у башкир*. Рукопись канд дисс. М.: 197 б.
- Иордан. (1960). “О происхождении и деяниях готы”. *Getica*. – М.: *Восточная литература*. 445 б.
- Казанский, К. К. (1895). *Вблизи Памиров*. Ташкентъ, с.74-75.
- Калыш, А. (2015). *Казахские национально конно-спортивные игры (XIX-начало XX вв) // Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары*. Б.: КТМУ. 21-30 беттер.
- Каратаев, О. К. (2015). Түрк дүйнөсүндөгү салттуу күрөш жана анын тарыхый-этнографиялык башаты // *Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары // Türk*

- Halklarının Geleneksel Spor Oyunları, Түзгөндөр: О. Каратаев ж.б. – Б.: 272 б. 195-199 беттер.
- Кармышева, Б.Х. (1987). *К вопросу о культурном значении конных игр в Средней Азии // Прошлое Средней Азии (археология, нумизматика и эпиграфия, этнография)*. – Душанбе, “Дониш”, б. 231-242.
- Кляшторный, С. Г. (1994). “Древнетюркские племенные союзы и государства Великой Степи” // Кляшторный, С. Г., Савинов Д.Г. *Степные империи Евразии*. - СПб.: “Наука”. 8-91 беттер.
- Книга моего деда Коркуда. (1962). *Огузский героический эпос*. Перевод, вступительная статья и комментарий академика В.В.Бартольда. М.: “Наука”, 240 б.
- Көчкүнов, А. (2015). Көчмөн түрк элдериндеги оюндардын келип чыгышын изилдөөнүн айрым маселелери // *Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары*. Бишкек.: КТМУ, 1-20 беттер.
- Кюннер, Н. В. (1961). *Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока*. М.: «Наука», 123 б.
- «Манас» Энциклопедия. (1995). “Кыргыз энциклопедиясы”, Т. I-II. Б. 703 б.
- Потапов, Л. П. (1969). *Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк*. - М.: “Наука”, 196 б.
- Симаков, С. Г. (1984). *Общественные функции народных развлечений кыргызов в конце XIX - начале XX века*. - Л.: “Наука”, 222 б.
- Султанова, М. Э., Михайлова Н. А. (2005). *Волк в шаманской натурфилософии кочевников Центральной Азии*. – Алматы.: “Гылым”, б. 135-140.
- Толстов, С. П. (1935). Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркменов, *Проблемы истории докапиталистических обществ*. – М.: ГАИМК., № 9-10. б. 14-15.
- Толстов, С.П. (1948). *Древний Хорезм*. М.: “Наука”, 134 б.
- Щербак, А. М. (1961). Названия домашних и диких животных в тюркских языках, *Историческое развитие лексики тюркских языков*. М.: “Наука”, б.34-56.
- Ябыштаев, Т. С. (2011). Игра көк бөрү как социокультурный знак самоидентификации алтайцев, *Вестник археологии, антропологии и этнографии*. №2 (15), б.201-209.

REFERENCES

- Abramzon, S. M. (1990). *Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svyazi*. Frunze, “Ilim”, 343 p.
- Aliev, A. (2015). *Vostochnyi Renessans i ego rol' v istoriko-kul'turnom razvitii Kyrgyzstana i sopredel'nykh territorii (X v.-pervaia tret' XVI v)*. В., 290 p.
- Grodekov N. I. (2011). *Kirgizy i kara -kirgizy Syr-Dar'inskoj oblasti*. - М.: “Nauka”.
- Guseinzade, R. (2011). Verovaniia i obychai tiurok v VII-XII vv po siriiskim istochnikam // *Kavkaz i globalizatsiia*. Т.5. Вып.1-2, p.1-3-110.
- Darzhaa V. (2008). Gorlovoe penie – drevniaia molitva. *Tuva culture*. -№2. – Kyzyl, p. 24-27.
- Esbergenov X. (1963). *K voprosu o bor'be s ustarevshimi obychaiami i obriadami*. SE. №5, p. 233-239.
- Пимбетова А. Ф. (1960). *Kul't zhivotnykh u bashkir*. Rukopis' kand diss. М.: Nauka, 197 p.
- Iordan (1960). O priskhozhdanii i deianiiakh gotov. *Getica*. – М.: “Vostochnaia literatura”. 45 p.
- Kazanskii K. K. (1895). *Vblizi Pamirov*. Tashkent”, s.74-75.
- Kalysh A. (2015). *Kazakhskie natsional'no konno-sportivnye igry (XIX-nachalo XX vv)*// *Türk elderinin salttuu sporttuk oiunday*. В.: КТМУ. 21-30 p.

- Karataev O. K. (2015). Türk düinösündögü salttuu kürösh zhana anyn tarykhyi-etnografiialyk. bashaty//Türk elderinin salttuu sporttuk oiundary – Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları,Tüzgöndör: O. Karataev zh.b.– B.: 272 p., 195-199 p.
- Karmışeva, B.H. (1987). *K voprosu o kultovom znaçenii konnih igr v Sredney Azii* // Proşloye Sredney Azii (arheologiya, numizmatika i epigrafika, etnografiya). Duşanbe, “Doniş”, p. 231-242.
- Kliashtornyi S. G. (1994). Drevnetiurkskie plemennye soiuzy i gosudarstva Velikoi Step'i//Kliashtornyi S. G., Savinov D.G. *Stepnye imperii Evrazii*. - SPb.: “Nauka”.
- Kniga moego deda Korkuda. (1962). *Oguzskii geroicheskiy epos*. Perevod, vstupitel'naia stat'ia i kommentarii akademika V.V.Bartol'da. - Moskva-Leningrad, «Nauka», 240 p.
- Köchkünov A. (2015). Köchmen türk elderindegi oiundardyn kelip chygshyn izildöönün airym maseleleri // *Türk elderinin salttuu sporttuk oiundary*. –Bişkek, KTMU, 1-20 p.
- Kiuner N. V. (1961). *Kitaiskie izvestiia o narodakh Iuzhnoi Sibiri, Tsentral'noi Azii i Dal'nego Vostoka*. -M.: "Nauka", 123 p.
- "Manas" Entsiklopediia. (1995). “Kyrgyz entsiklopediiasy”, Vol. I-II. Bish., 703 p.
- Potapov L. P. (1969). *Etnicheskiy sostav i proiskhozhdenie altaitsev. Istoriko-etnograficheskiy ocherk*. - M.: “Nauka”, 196 p.
- Simakov S. G. (1984). *Obshchestvennye funktsii narodnykh razvlechenii kyrgyzov v kontse XIX - nachale KhKh veka*. – Leningrad, “Nauka”, 222 p.
- Sultanova M.E., Mikhailova N.A. (2005). *Volk v shamanskoi naturfilosofii kochevnikov Tsentral'noi Azii*. – Almaty.: “Gylym”, p. 135-140.
- Tolstov S.P. (1935). Perezhitki totemizma i dual'noi organizatsii u turkmenov//Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv. – M.: GAIMK., № 9-10, p. 14-15.
- Tolstov, S.P. (1948). Drevniy Horezm. -M.: “Nauka”, 134 s.
- Shcherbak A.M. (1961). Nazvaniia domashnikh i dikikh zhivotnykh v tiurkskikh iazykakh // *Istoricheskoe razvitie leksiki tiurkskikh iazykov*. M.: “Nauka”, p.34-56.
- Iabyshtaev T.S. (2011). Igra көк бөры как sotsiokul'turnyi znak samoidentifikatsii altaitsev. *Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii*. №2 (15), p.201-209.